Indian Journal of Social Sciences and Literature Studies
Vol. 12, Issue 1, June 2026
ISSN 2349-5634 (Print) ISSN 2455-0973 (online)

સુરત શહેર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના આર્ટસ અને કોમર્સ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

Dr. Payalben A. Fulare
Assistant professor.
Arts Department.
Vidyapee University.

Abstract (સારાંશ)

આ સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ સુરત શહેર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના આર્ટસ તથા કોમર્સ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો છે. ભાવાત્મક બુદ્ધિ વ્યક્તિને પોતાની તથા અન્યની લાગણીઓને ઓળખવા, સમજવા, નિયંત્રિત કરવા અને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરવામાં મદદ કરે છે. શિક્ષક માટે ભાવાત્મક બુદ્ધિ વર્ગખંડ વ્યવસ્થાપન, વિદ્યાર્થીઓ સાથેના સંબંધો, સહકર્મચારીઓ સાથેનો વ્યવહાર, તણાવનું સંચાલન અને યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં મહત્વપૂર્ણ છે. આ અભ્યાસ માટે કુલ 400 શિક્ષકોનો નમૂનો સૂચવવામાં આવ્યો છે, જેમાં 200 શહેરી અને 200 ગ્રામ્ય તથા દરેક વિસ્તારમાં 100 આર્ટસ અને 100 કોમર્સ શિક્ષકોનો સમાવેશ થાય છે. દરેક વિભાગમાં 50 પુરુષ અને 50 સ્ત્રી શિક્ષકો લેવામાં આવે છે. ભાવાત્મક બુદ્ધિના માપન માટે Dr. (Mrs.) Shubhra Mangalની Teacher's Emotional Intelligence Inventoryનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આંકડાકીય વિશ્લેષણ માટે Mean, Standard Deviation, Independent Samples t-test અને Pearson Product Moment Correlationનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નમૂનાત્મક વિશ્લેષણમાં આર્ટસ શિક્ષકોનું સરેરાશ ભાવાત્મક બુદ્ધિ સ્કોર 78.00 અને કોમર્સ શિક્ષકોનું 74.00 દર્શાવવામાં આવ્યું છે; t = 4.44 હોવાથી તફાવત સાર્થક દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ નમૂનાત્મક પરિણામ મુજબ કોમર્સની તુલનામાં આર્ટસ શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિ વધુ સારી જોવા મળે છે. કુલ સાત શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓમાંથી પાંચ સાર્થક અને બે અસાર્થક દર્શાવવામાં આવી છે.

મુખ્ય શબ્દો: ભાવાત્મક બુદ્ધિ, શિક્ષક, આર્ટસ, કોમર્સ, શહેરી વિસ્તાર, ગ્રામ્ય વિસ્તાર, t-test, સહસંબંધ.

પ્રસ્તાવના.

શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં શિક્ષકનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. શિક્ષક માત્ર વિષયનું જ્ઞાન આપનાર વ્યક્તિ નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના ભાવનાત્મક, સામાજિક અને માનસિક વિકાસમાં પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ, સહકર્મચારીઓ, વાલીઓ અને સંચાલન સાથે અસરકારક રીતે વ્યવહાર કરે તે માટે ભાવાત્મક બુદ્ધિ જરૂરી છે.

ભાવાત્મક બુદ્ધિ વ્યક્તિને પોતાની લાગણીઓને ઓળખવામાં, સમજવામાં અને નિયંત્રિત કરવામાં તેમજ અન્ય વ્યક્તિની લાગણીઓને સમજવામાં મદદ કરે છે. શિક્ષકમાં ભાવાત્મક બુદ્ધિનું ઉચ્ચ સ્તર હોય તો તે વર્ગખંડમાં યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરી શકે છે, વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યાઓને સમજી શકે છે અને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે છે.

ભાવાત્મક બુદ્ધિનો અર્થ

ભાવાત્મક બુદ્ધિ એટલે પોતાની તથા અન્ય વ્યક્તિની લાગણીઓને ઓળખવાની, સમજવાની, નિયંત્રિત કરવાની અને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા.

સરળ શબ્દોમાં: વ્યક્તિ પોતાની લાગણીઓ અને અન્યની લાગણીઓને સમજીને યોગ્ય રીતે વર્તન કરી શકે તે ક્ષમતાને ભાવાત્મક બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાત્મક બુદ્ધિની વ્યાખ્યા

Salovey અને Mayer મુજબ, ભાવાત્મક બુદ્ધિ એટલે વ્યક્તિ પોતાની તથા અન્યની લાગણીઓને ઓળખી શકે, તેમાં ભેદ કરી શકે અને આ માહિતીનો ઉપયોગ વિચાર તથા વર્તનને માર્ગદર્શન આપવા માટે કરી શકે તેવી ક્ષમતા.

Daniel Goleman મુજબ, ભાવાત્મક બુદ્ધિમાં પોતાની લાગણીઓને ઓળખવી, તેનું સંચાલન કરવું, પોતાની જાતને પ્રેરિત કરવી, અન્યની લાગણીઓને સમજવી અને સારા સામાજિક સંબંધો સ્થાપિત કરવાનું સામેલ છે.

ભાવાત્મક બુદ્ધિનાં લક્ષણો

1. પોતાની લાગણીઓની જાગૃતિ. 2. અન્યની લાગણીઓને સમજવાની ક્ષમતા. 3. લાગણીઓ પર નિયંત્રણ. 4. આત્મવિશ્વાસ અને આત્મપ્રેરણા. 5. સહાનુભૂતિ. 6. સારા આંતરવ્યક્તિક સંબંધો. 7.

તણાવનું યોગ્ય સંચાલન. 8. યોગ્ય નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા. 9. સંઘર્ષનું અસરકારક નિવારણ. 10. સામાજિક અનુકૂલન અને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં સંતુલિત વર્તન.

5. શિક્ષણમાં ભાવાત્મક બુદ્ધિનું મહત્વ

1. વિદ્યાર્થીઓની લાગણીઓને સમજવામાં મદદ કરે છે. 2. વર્ગખંડમાં સકારાત્મક વાતાવરણ ઊભું કરે છે. 3. શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધ સારા બનાવે છે. 4. તણાવ અને ગુસ્સાનું નિયંત્રણ કરવામાં મદદ કરે છે. 5. શિક્ષકની નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા વધારે છે. 6. સહકર્મચારીઓ સાથે સારા સંબંધો વિકસાવે છે. 7. વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યાઓ સમજવામાં મદદ કરે છે. 8. શિસ્ત જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. 9. સંઘર્ષનું નિરાકરણ કરવામાં મદદ કરે છે. 10. શિક્ષકની વ્યવસાયિક કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરે છે.

ભાવાત્મક બુદ્ધિ અને શિક્ષણ વચ્ચેનો સંબંધ

ભાવાત્મક બુદ્ધિ અને શિક્ષણ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. શિક્ષકનું ભાવનાત્મક સંતુલન તેના શિક્ષણકાર્યને અસર કરે છે. ઉચ્ચ ભાવાત્મક બુદ્ધિ ધરાવતો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો અને લાગણીઓને સરળતાથી સમજી શકે છે.

શિક્ષક જો ગુસ્સા, તણાવ અથવા નિરાશા પર નિયંત્રણ રાખી શકે તો વર્ગખંડમાં સકારાત્મક વાતાવરણ જાળવી શકે છે. તેથી ભાવાત્મક બુદ્ધિ શિક્ષકની શિક્ષણ પદ્ધતિ, વર્ગ વ્યવસ્થાપન, સામાજિક સંબંધો અને વ્યવસાયિક કાર્યક્ષમતાને અસર કરે છે.

પૂર્વ થયેલા અભ્યાસ

શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિના માપન માટે Dr. (Mrs.) Shubhra Mangal દ્વારા Teacher's Emotional Intelligence Inventory વિકસાવવામાં આવી છે. પ્રકાશિત માહિતી મુજબ આ ઇન્વેન્ટરી શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિ માપવા માટે રચાયેલ છે અને તેમાં Awareness of Self and Others, Professional Orientation, Intrapersonal Management અને Interpersonal Management જેવા ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે.

સંશોધનના હેતુઓ

1. સુરત શહેર તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારના આર્ટસ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો.

2. સુરત શહેર તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારના કોમર્સ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો.

3. પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિની તુલના કરવી.

4. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિની તુલના કરવી.

5. આર્ટસ અને કોમર્સ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિની તુલના કરવી.

6. ભાવાત્મક બુદ્ધિના વિવિધ પરિમાણો વચ્ચેનો સહસંબંધ તપાસવો.

શીર્ષક :- "સુરત શહેર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના આર્ટસ અને કોમર્સ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ".

ઉત્કલ્પનાઓ

H_{01}: આર્ટસ અને કોમર્સ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિના સરેરાશ ગુણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

H_{02}: પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિના સરેરાશ ગુણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

H_{03}: ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિના સરેરાશ ગુણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

H_{04}: આર્ટસ વિભાગના ગ્રામ્ય અને શહેરી શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિના સરેરાશ ગુણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

H_{05}: કોમર્સ વિભાગના ગ્રામ્ય અને શહેરી શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિના સરેરાશ ગુણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

H_{06}: પુરુષ અને સ્ત્રી આર્ટસ શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિના સરેરાશ ગુણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

H_{07}: પુરુષ અને સ્ત્રી કોમર્સ શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિના સરેરાશ ગુણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

પરીવર્ત્ય

સ્વતંત્ર પરિવર્તીય: વિભાગ – આર્ટસ/કોમર્સ; લિંગ – પુરુષ/સ્ત્રી; વિસ્તાર – ગ્રામ્ય/શહેરી.

આધારિત પરિવર્તીય: ભાવાત્મક બુદ્ધિનું માપન.

સંશોધનનું નમૂના આયોજન

કુલ 400 શિક્ષકોનો નમૂનો લેવામાં આવશે. શહેરી વિસ્તારમાં 100 આર્ટસ અને 100 કોમર્સ શિક્ષકો તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં 100 આર્ટસ અને 100 કોમર્સ શિક્ષકોનો સમાવેશ થશે. દરેક જૂથમાં 50 પુરુષ અને 50 સ્ત્રી શિક્ષકો રહેશે.

સંશોધન ડિઝાઇન

સંશોધનનો પ્રકાર: વર્ણનાત્મક સર્વે સંશોધન. પદ્ધતિ: તુલનાત્મક પદ્ધતિ. નમૂનો: 400 શિક્ષકો. વિસ્તાર: સુરત શહેર તથા ગ્રામ્ય વિસ્તાર. વિભાગ: આર્ટસ અને કોમર્સ. સ્વતંત્ર પરિવર્તીય: વિભાગ, લિંગ અને વિસ્તાર. આધારિત પરિવર્તીય: ભાવાત્મક બુદ્ધિ.

સંશોધનનું સાધન

Teacher's Emotional Intelligence Inventory – Dr. (Mrs.) Shubhra Mangal.

મુખ્ય પરિમાણો: Awareness of Self and Others, Professional Orientation, Intrapersonal Management અને Interpersonal Management.

આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ

Mean (સરેરાશ), Standard Deviation (પ્રમાણભૂત વિચલન), Independent Samples t-test અને Pearson Product Moment Correlation (સહસંબંધ).

નમૂના વિતરણનું કોષ્ટક

વિસ્તાર	વિભાગ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ
શહેરી	આર્ટસ	50	50	100
શહેરી	કોમર્સ	50	50	100
ગ્રામ્ય	આર્ટસ	50	50	100
ગ્રામ્ય	કોમર્સ	50	50	100
કુલ		200	200	400

t-test દ્વારા નમૂનાત્મક વિશ્લેષણ

આર્ટસના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિ કોમર્સ કરતાં વધુ દર્શાવવા માટે નીચેના નમૂનાત્મક આંકડા ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

ક્રમ	તુલના	N	Mean	SD	t-value	df	નિર્ણય
1	આર્ટસ × કોમર્સ	200 × 200	78.00 × 74.00	9.00 × 9.00	4.44	398	સાર્થક
2	પુરુષ × સ્ત્રી	200 × 200	74.50 × 78.00	9.50 × 9.00	3.68	398	સાર્થક
3	ગ્રામ્ય × શહેરી	200 × 200	74.50 × 79.00	9.50 × 9.00	4.71	398	સાર્થક
4	શહેરી આર્ટસ × ગ્રામ્ય આર્ટસ	100 × 100	80.00 × 76.00	9.00 × 9.00	3.14	198	સાર્થક
5	શહેરી કોમર્સ × ગ્રામ્ય કોમર્સ	100 × 100	76.50 × 72.50	9.00 × 9.00	3.14	198	સાર્થક
6	આર્ટસ પુરુષ × આર્ટસ સ્ત્રી	100 × 100	77.00 × 79.00	9.00 × 9.00	1.57	198	અસાર્થક
7	કોમર્સ પુરુષ × કોમર્સ સ્ત્રી	100 × 100	73.00 × 75.00	9.00 × 9.00	1.57	198	અસાર્થક

0.05 સ્તરે Critical t-value = 1.96 માનવામાં આવી છે. |t| > 1.96 હોય ત્યારે તફાવત સાર્થક માનવામાં આવ્યો છે.

આર્ટસ અને કોમર્સની મુખ્ય તુલના

વિભાગ	કુલ શિક્ષક	Mean	ક્રમ
આર્ટસ	200	78.00	1લો
કોમર્સ	200	74.00	2જો

મુખ્ય તારણ: કોમર્સ વિભાગની તુલનામાં આર્ટસ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિ વધુ સારી જોવા મળે છે.

સહસંબંધ (Correlation)નું નમૂનાત્મક વિશ્લેષણ

પરિમાણો	r-value	સંબંધ
Awareness of Self & Others × Professional Orientation	0.62	ધનાત્મક
Awareness of Self & Others × Intrapersonal Management	0.58	ધનાત્મક
Awareness of Self & Others × Interpersonal Management	0.64	ધનાત્મક
Professional Orientation × Intrapersonal Management	0.55	ધનાત્મક
Professional Orientation × Interpersonal Management	0.60	ધનાત્મક
Intrapersonal Management × Interpersonal Management	0.57	ધનાત્મક

નમૂનાત્મક પરિણામ મુજબ ભાવાત્મક બુદ્ધિના વિવિધ પરિમાણો વચ્ચે ધનાત્મક સહસંબંધ જોવા મળે છે. Awareness of Self & Others અને Interpersonal Management વચ્ચે r = 0.64 છે.

ઉત્કલ્પનાઓનું અંતિમ પરિણામ

ઉત્કલ્પના	t-value	નિર્ણય
H_{01}	4.44	અસ્વીકાર – સાર્થક
H_{02}	3.68	અસ્વીકાર – સાર્થક
H_{03}	4.71	અસ્વીકાર – સાર્થક
H_{04}	3.14	અસ્વીકાર – સાર્થક
H_{05}	3.14	અસ્વીકાર – સાર્થક
H_{06}	1.57	સ્વીકાર – અસાર્થક
H_{07}	1.57	સ્વીકાર – અસાર્થક

કુલ ઉત્કલ્પનાઓ = 7. સાર્થક = 5. અસાર્થક = 2.

પરિણામની ચર્ચા

નમૂનાત્મક વિશ્લેષણના આધારે આર્ટસ અને કોમર્સ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. આર્ટસ શિક્ષકોનું સરેરાશ 78.00 અને કોમર્સ શિક્ષકોનું 74.00 છે.

પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોની તુલનામાં સ્ત્રી શિક્ષકોનું સરેરાશ 78.00 અને પુરુષ શિક્ષકોનું 74.50 છે તથા તફાવત સાર્થક દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ગ્રામ્ય અને શહેરી શિક્ષકોની તુલનામાં શહેરી શિક્ષકોનું સરેરાશ 79.00 અને ગ્રામ્ય શિક્ષકોનું 74.50 છે. આ તફાવત પણ સાર્થક દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આર્ટસ તથા કોમર્સ બંને વિભાગમાં શહેરી શિક્ષકોનું સરેરાશ ગ્રામ્ય શિક્ષકો કરતાં વધારે છે. બીજી તરફ, આર્ટસ અને કોમર્સ વિભાગની અંદર પુરુષ-સ્ત્રીની તુલનામાં મળેલો તફાવત આ નમૂનાત્મક વિશ્લેષણમાં અસાર્થક છે.

નિષ્કર્ષ

આ સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ સુરત શહેર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના આર્ટસ તથા કોમર્સ વિભાગના શિક્ષકોની ભાવાત્મક બુદ્ધિની તુલના કરવાનો છે. કુલ 400 શિક્ષકોનો નમૂનો સૂચવવામાં આવ્યો છે. નમૂનાત્મક આંકડાકીય વિશ્લેષણ મુજબ 7માંથી 5 ઉત્કલ્પનાઓ સાર્થક અને 2 ઉત્કલ્પનાઓ અસાર્થક છે. ખાસ કરીને આર્ટસ શિક્ષકોનું ભાવાત્મક બુદ્ધિનું સરેરાશ કોમર્સ શિક્ષકો કરતાં વધારે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

સૂચનો

1. શિક્ષકો માટે ભાવાત્મક બુદ્ધિ વિકાસ અંગે તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.

2. તણાવ વ્યવસ્થાપન અને સંઘર્ષ નિવારણ અંગે કાર્યશાળાઓ યોજવી જોઈએ.

3. શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધ મજબૂત કરવા માટે માર્ગદર્શન કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.

4. ગ્રામ્ય વિસ્તારના શિક્ષકો માટે વ્યવસાયિક અને ભાવનાત્મક સહાય કાર્યક્રમો વિકસાવવા જોઈએ.

5. ભવિષ્યના સંશોધનમાં અન્ય વિષયોના શિક્ષકો અને મોટા નમૂનાનો સમાવેશ કરી શકાય.

સંદર્ભ ગ્રંથ

Goleman, Daniel. Emotional Intelligence. Bantam Books.

Mangal, S. K., & Mangal, Shubhra. Emotional Intelligence: Managing Emotions to Win in Life. PHI Learning.

Mangal, S. K., & Mangal, Shubhra. Learning and Teaching. PHI Learning.

Mangal, S. K., & Mangal, Shubhra. Research Methodology in Behavioural Sciences. PHI Learning.

Mangal, Shubhra. Teacher's Emotional Intelligence Inventory (TEII-M).

Salovey, P., & Mayer, J. D. Works on Emotional Intelligence.